

ВИДИ РОЗПОРЯДЖЕНЬ МАЙНОМ НА ВИПАДОК СМЕРТІ В УКРАЇНІ

TYPES OF DISPOSITIONS OF PROPERTY IN CASE OF DEATH IN UKRAINE

Кацюба К.В., асистент кафедри цивільного права № 1
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Бут Я.О., студентка II курсу
Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню одного з найактуальніших інститутів цивільного права, а саме інституту спадкування, висвітленню його особливостей та недоліків. У роботі надається визначення спадкування згідно з Цивільним кодексом України. Визначаються предмет спадкового права і важливість спадкування як можливість реалізації волі громадян щодо долі їхнього майна після смерті. Досліджуються види розпоряджень майном на випадок смерті як за допомогою інструментів спадкового права, так і зобов'язальних правовідносин. Порівнюється «універсальне правонаступництво» та «правонаступництво сингулярне». Надається інформація щодо обов'язків нотаріуса в процесі відкриття спадщини. Автори включають інформацію про час відкриття спадщини та поділ спадкодавців за часів римського права. Стаття також присвячена визначенню правової природи спадкового договору як форми переходу права власності на майно. Описано його переваги, зобов'язання набувача та призначення контролюючого суб'єкта. Проаналізовано зв'язок спадкового договору із зобов'язальним правом і спадковими правовідносинами. У роботі досліджуються спадкування за заповітом, заповіт подружжя як специфічний різновид одностороннього правочину та застосування спадкового договору. Також закріплюється можливість відмови від спільного заповіту подружжя одного з них та накладання нотаріусом заборони відчуження майна в разі смерті одного з подружжя. Визначено та детально описано недоліки спадкування за законом. Прیدілено увагу порядку прийняття спадщини, видам спадкування. У статті має місце інформація щодо секретного заповіту та особливостей його нотаріального посвідчення. Згадується визначення необхідних спадкоємців та їхнього права на обов'язкову частку від спадщини. У процесі написання статті вивчались Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» та роботи науковців, що досліджували у своїх працях інститут спадкування. Авторами зроблено висновок щодо зручності та коректності конструкції спадкового договору стосовно виконання волі власника майна після його смерті.

Ключові слова: спадкування, заповіт, заповіт подружжя, секретний заповіт, право на обов'язкову частку у спадщині, спадковий договір.

The article is devoted to the study of one of the most relevant institutions of civil law, namely the institution of inheritance, highlighting its features and shortcomings. The paper provides a definition of inheritance in accordance with the Civil Code of Ukraine. The subject of inheritance law is determined. The importance of inheritance is noted as an opportunity to realize the will of citizens regarding the fate of their property after death. Types of dispositions of property in case of death are investigated, both with the help of instruments of inheritance law and obligatory legal relations. "Universal succession" and "singular succession" are compared. Provides information on the notary's responsibilities in opening the inheritance. The authors include information on the time of the opening of the inheritance and the division of testators in Roman times. The article is also devoted to defining the legal nature of the inheritance contract as a form of transfer of ownership of property. Its benefits, the obligations of the acquirer and the appointment of the controlling entity are described. The connection of the inheritance contract with the law of obligations and inheritance legal relations is analyzed. The work examines the inheritance by will; the will of the spouses as a specific type of unilateral transaction and the application of the inheritance agreement. It also provides for the possibility of waiving the joint will of the spouses of one of them and imposing a notary ban on the alienation of property in the event of the death of one of the spouses. The shortcomings of legal inheritance are identified and described in detail. Attention is paid to the order of inheritance, types of inheritance. The article contains information about the secret will and the peculiarities of its notarization. The definition of the necessary heirs and their right to a mandatory share of the inheritance is mentioned. To write the article, we studied the Order of the Ministry of Justice of Ukraine on approval of the Procedure for notarial acts by notaries of Ukraine and the work of scientists who have studied the institute of inheritance in their work. The authors of the work concluded that the convenience and correctness of the construction of the inheritance contract in relation to the will of the owner of the property after his death.

Key words: inheritance, will, will of spouses, secret will, compulsory share in inheritance, inheritance contract.

Постановка проблеми. Інститут спадкового права в усіх правових системах, як у стародавніх, так і сучасних, є одним із найважливіших. Значення цього інституту полягає в тому, що об'єктом спадкування є переважно право власності. Яке майно залишається після смерті власника, хто має право ним розпоряджатись, кому воно має перейти у власність та хто може претендувати на спадщину і в якому порядку всі ці питання залишаються в центрі уваги суспільства, держави, законодавців та дослідників із часів виникнення цього інституту і до наших днів? Нині мільйони громадян є суб'єктами спадкових відносин. Важливість дослідження цієї теми полягає в зростанні значення права приватної власності громадян та порядку спадкування в умовах ринкової економіки, а також у необхідності розробки чіткого правового механізму, який міг би належним чином захистити права громадян.

Сутність спадкування полягає в тому, що кожному громадянину надається право визначення долі майна, яке йому належить. Це і є найважливішою гарантією стабільності відносин приватної власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цей інститут досліджували такі науковці, як Ю.О. Заїка,

Є.О. Харитонов, О.П. Печений, Є.М. Орач, Б.Й. Тишик, О.С. Кухарев, М.Г. Кравченко та багато інших, що підкреслює актуальність цієї тематики.

Формулювання цілей статті. Метою статті є комплексне вивчення як теоретичних, так і практичних питань спадкування, видів спадкового правонаступництва, видів розпорядження майном на випадок смерті, шляхам прийняття спадщини, праву подружжя на заповіт та спадковому договору.

Викладення основного матеріалу дослідження. Спадкове право посідає одне з центральних місць у системі цивільних правовідносин. Доцільно зазначити, що воно є одним із найцікавіших та найскладнішим з усіх інститутів цивільного права. Окрім політичних, соціальних та економічних напрямів суспільного життя, в цьому інституті відображаються родинні та шлюбні відносини. Найважливішою гарантією стабільності відносин права власності є саме змога визначити подальшу долю майна, що залишиться після смерті, та передати його у спадок.

Відповідно до ст. 1216 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) [1].

Важливість спадкування полягає в тому, що усім членам суспільства має бути гарантована змога жити та працювати з розумінням, що все надбане за життя, як матеріальні блага, так і борги, згідно з їхньою волею буде передано близьким після їхньої смерті відповідно до закону.

Ю.О. Заїка визначив, що предметом спадкового права є суспільні відносини, які виникають тільки за умови смерті фізичної особи і наявності в неї майнових прав і обов'язків. Такі відносини виникають у разі переходу окремих прав і обов'язків померлої особи до її правонаступників [2, с. 20].

Права і обов'язки спадкодавця, що входять до складу спадщини, можуть передаватись у різному обсязі. Розрізняють «універсальне правонаступництво» та « правонаступництво сингулярне». Перше має місце, коли повна сукупність прав і обов'язків переходить до спадкоємців як єдине ціле, в другому випадку передається у спадщину певна частина. Прикладом сингулярного правонаступництва можна навести обов'язок, покладений на спадкоємця, передати у користування річ, що входить до складу спадщини, третій особі. Вона отримує права через спадкоємця, а не безпосередньо від спадкодавця [3, с. 868].

Відкриття спадщини, відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, включає перевірку нотаріусом факту смерті, часу і місця відкриття спадщини. Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою. Тому, враховуючи цей факт, що спадщина відкривається саме внаслідок смерті особи, нотаріус перевіряє шляхом витребування від спадкоємця свідоцтва про смерть, виданого органом державної реєстрації актів цивільного стану. У разі неможливості пред'явлення спадкоємцями свідоцтва про смерть спадкодавця нотаріус має витребувати від органу державної реєстрації актів цивільного стану копію актового запису про смерть спадкодавця або повний витяг із Державного реєстру актів цивільного стану громадян щодо актового запису про смерть. Якщо смерть громадянина була зареєстрована на території іншої держави, нотаріусу подається відповідний документ, виданий компетентними органами іноземної держави, який є дійсним на території України за умови його легалізації, якщо інше не передбачено законом, міжнародними договорами України [4].

Цікаво зазначити, що за часів римського права часом відкриття спадщини вважався день смерті спадкодавця. Спадкодавців поділяли на домашніх та зовнішніх. До перших зараховували членів сім'ї, що проживали зі спадкодавцем на день смерті, а до других – осіб, які не належали до сім'ї померлого. Домашнім спадкодавцям спадщина переходила без будь-яких актів з їх боку, а зовнішнім – навпаки. Членів сім'ї також називали обов'язковими спадкоємцями, а осіб іншого виду – добровільними [5, с. 424]. Рецепція римського права у сфері спадкування знайшла своє відображення в чинному ЦК.

Спадкування може відбуватися за законом та заповітом. Безперечно перевага віддається саме заповіту. Власник майна за своєю волею має право особисто на випадок своєї смерті розпорядитися своїм майном у заповіті відповідно до ст. 1233 ЦК [1]. Без свободи заповіту не можна уявити повноцінного функціонування механізму спадкування [6, с. 94]. Слід зазначити, що спадкування за законом відбувається без волі спадкодавця, тому і не є предметом дослідження цієї статті.

Цивільне законодавство не тільки одному власнику майна, а й подружжю надає право на складання заповіту, що закріплене в ст. 1243 ЦК. Причому заповіт подружжя є специфічним різновидом одностороннього правочину, в якому подружжя виступає як одна сторона, представлена двома особами [6, с. 140]. Цей документ складається щодо майна, яке перебуває в спільній сумісній власності. Ним закріплюється, що в разі смерті одного з подружжя його частка переходить у власність до другого з подружжя, який

його пережив. Якщо і другий із подружжя помирає, то майно переходить до осіб, визначених у заповіті. Якщо один із них за життя іншого бажає використати своє право на відмову від спільного заповіту, то така відмова має бути нотаріально посвідчена. Також гарантується заборона відчуження майна, яке зазначене в заповіті, в разі смерті одного з подружжя.

Яскравим проявом реалізації свободи заповіту з метою збереження конфіденційних даних й одним із видів особистих розпоряджень на випадок смерті є складання секретного заповіту. Секретним є заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом відповідно до ч. 1 ст. 1249 ЦК. Щоб посвідчити такий заповіт, особа, що його склала, передає заклеєний конверт зі своїм підписом, в якому міститься заповіт. Нотаріус його посвідчує, скріплює печаткою і в присутності заповідача поміщає його в інший конверт та опечатує [1].

Варто звернути увагу на недоліки спадкування за законом. Яким би чином не був складений заповіт, часто після смерті спадкодавця виникають певні суперечки щодо розподілу спадщини, а інколи виникає необхідність визнати на законних підставах заповіт недійсним. Коли спадкодавець розподіляє майно, він може не врахувати, що є певні категорії осіб, які захищені законом і мають право на певну частку від спадщини. Якщо такі особи є, але вони не вказані в заповіті, вони мають право в судовому порядку відстояти своє право на спадщину. Через це спадкоємець, який вказаний у заповіті, може вчасно не вступити в права спадщини. Також є ймовірність визнання заповіту недійсним у судовому порядку, якщо спадкоємець не згоден зі своєю часткою у заповіті і звернеться з відповідним позовом до суду, надавши переконливі докази, суд може вирішити справу на його користь. У такому разі спадщину буде розподілено між претендентами відповідно до закону.

Варто зазначити, що свобода заповідальних розпоряджень обмежується ст. 1241 ЦК. Особи, перелічені в цій статті, називаються необхідними спадкоємцями, яким саме незалежно від змісту заповіту буде належати ця обов'язкова частка [7, с. 519]. Тому заповідальна воля може виконуватися не в повному обсязі.

Якщо спадкодавець прагне унеможливити появу осіб, що можуть у судовому порядку відстоювати свої права на спадщину або якщо він хоче покласти на спадкоємця юридично закріплені обов'язки, наприклад, шанобливо ставитись до нього, організувати його прогулянки, доглядати за його оселею, поховати його на певному кладовищі тощо, він укладає спадковий договір, який, на відміну від заповіту, є двостороннім правочином.

Спадковий договір не є договором про спадкування, а норми, що регулюють цей договір, утворюють інститут зобов'язального, а не спадкового права, але саме він може вирішити питання, які не під силу спадкуванню [8, с. 537]. Поняття спадкового договору закріплене у ст. 1302 ЦК. За спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі її смерті набуває право власності на майно відчужувача [1].

Згідно зі ст. 1305 ЦК набувач у спадковому договорі може бути зобов'язаний вчинити певну дію майнового або немайнового характеру до відкриття спадщини або після її відкриття. Таким чином, основне значення в спадковому договорі мають дві обставини: а) характер дій, які має здійснити набувач; б) час виконання дій за договором. Обидві обставини визначають основні параметри договору і мають бути відображені в його тексті [10]. Контролюючим суб'єктом може бути призначена як юридична, так і фізична особа з повною цивільною дієздатністю. У разі відсутності вказаної особи контролювати виконання спадкового договору має нотаріус за місцем відкриття спадщини (абз. 2 ч. 3 ст. 1307 ЦК). Водночас жодних застережень стосовно здійснення нотаріусом таких повноважень ЦК, Порядок вчинення нотаріальних

дій нотаріусами України, інші нормативні акти не містять. Можна лише припустити, що нотаріус буде витребувати в набувача відповідні документи (довідки, рахунки, квитанції, чеки тощо), що підтверджують виконання розпоряджень відчужувача після його смерті.

Також перевагою спадкового договору є те, що в разі укладення спадкового договору інші члени сім'ї вже не можуть претендувати на це майно, тоді як навіть за наявності заповіту, де вказана конкретна особа, закон захищає права осіб, які мають право на обов'язкову частку майна у спадщині, до котрих належать неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти, непрацездатні вдова (вдівець) та батьки спадкодавця. Заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, а відчужувач може.

Висновки. Розглянувши дві можливості розпоряджень на випадок смерті у вигляді складання заповіту чи укладення спадкового договору, треба зазначити, що остання конструкція є більш зручною та конкретнішою стосовно виконання волі власника майна і після його смерті. Дійсно, заповіту віддається перевага у спадкуванні, але недосконалість законодавства не дає змоги стовідсотково виконати волю заповідача. Законодавець в прагненні захисту прав і інтересів обов'язкових спадкоємців обмежив волевиявлення заповідача. Можливо, на перший погляд заповідачу все одно після смерті, та ми маємо жити далі, але це є певним обмеженням його бажання і прагнення розпорядитися майном на власний розсуд. Тому зручним інструментом розпорядження майном на випадок смерті стає саме спадковий договір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України : станом на 16.01.2003 р. / Верховна Рада України. Київ, 2003.
2. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ : КНУТШ, 2007. 20 с.
3. Харитонова Є.О., Голубєва Н.Ю. Цивільне та сімейне право України : підручник. Київ, 2009. 986 с.
4. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5 / Міністерство юстиції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>
5. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право : навчальний посібник. Київ, 2003. 424 с.
6. Печений О.П. Спадкове право. Харків, 2012. 368 с.
7. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В.І. Борисов (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бєгова та ін. ; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків, 2017. Т. 1. 656 с.
8. Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права : монография / И.В. Спасибо-Фатеева, О.П. Печений, В.И. Крат и др.; под ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. Харьков, 2016. 608 с.
9. Орач Є.М., Тишик Б.Й. Основи римського приватного права : навчальний посібник. Львів 2000. 219 с.
10. Абрамова Є.Н., Аверченко Н.Н., Байгушева Ю.В. Цивільне право : підручник: у 3 т. Київ, 2010. URL: <http://yport.inf.ua/grajdanskoe-pravo-uchebnik-tomahtom53.html> (дата звернення: 30.11.2021).